

DİALOQ MƏTNLƏRİNDƏ NİDA CÜMLƏSİ (STRUKTUR- SEMANTİK VƏ FUNKSIONAL-PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏR)

Ruqiyyə Karakoç

*BDU, doktorant
raghayeva@mail.ru*

XÜLASƏ

Paradiqmatik sintaksisdə sual cümləsinin mühüm yeri və mövqeyi vardır. Bu tip cümlələr mühüm funksiya, semantik-sintaktik məna kəsb edir. Qiymətləndirmə semantikasi diqqəti bu kontekstdə daha çox cəlb edir. Dialoq mətnlərində nida cümləsi həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional-əqli münasibətlərini ifadə edə bilir. Nida cümləsinin tipləri: 1) nida cümlələri (nidalarla düzənlər); 2) Xitabın iştirakı 3) İntonasiya. Ümumiyyətlə, cümlənin məqsədindən asılı olmayaraq intonasiya hər bir cümlə üçün vacib bir xüsusiyyətdir. Lakin nida cümlələrində bu xüsusiyyət özünü daha qabarıq büruzə verir. Nida cümlələrində təkrarlardan çox istifadə olunur. Bu təkrarlar dialoqa xüsusi emosionallıq qatır. Dialoqdakı nida cümlələri əsas etibarilə bədii mətdə funksionallaşır.

Açar sözlər: Cümlə, sintaksis, dialoq, replika, nitq

Nida xüsusi qrammatik kateqoriyası olmayan, müstəqil semantika kəsb etməyən, lakin subyektin daxili və xarici qıcığını ifadə etməyə xidmət edən xüsusi nitq hissəsidir. Nida cümləsi güclü hiss, duyğu, qüvvətli emosiya ifadə edir. Nida cümləsinin dialoqlarda mühüm struktur-semantik, kommunikativ-funksional xüsusiyyətləri vardır. Nida cümləsi insanın, dialoq iştirakçılarının emosiyalarını onların gərgin vəziyyətini, həyəcanlı anlarını, məqamlarını və s. ifadə edir. Azərbaycan dilində nida cümlələri əsasən danışanın hiss və həyəcanını bildirir, həm müsbət, həm də mənfi mənaları bildirir. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilinin dialoqlarında, dram əsərlərinin dilində emosional və əmr, müraciət, ritorik nida cümlələri işləkliyi ilə seçilir. Emosional nida cümlələri mənacə qorxu, təəccüb, təəssüf və s ifadə edir.

Əmr və müraciət bildirən nida cümlələri dialoq mətnlərində yüksək intonasiya ilə ifadə olunur. Məs.: İlahi, bu nə vəziyyətdir. Ay aman, pərvərdigarə sən özün kömək ol. Haydı, bayıra.

Ritorik nida cümlələri dialoq nitqində bir fiquru xatırladır. Dialoji mətdə bunlar anoloji şərti xarakter daşıyır. Ritorik suallar, ritorik müraciətlər nitq aktında tranformasiya olunurlar.

Müasir Azərbaycan dilinin bədii mətnlərində nida cümləsinin xüsusi formaları mövcuddur:

1.Sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə əmələ gələnələr.

2.Zərfin iştirakı ilə əmələ gələnələr.

3.Nəqli cümlənin strukturunu qoruyub saxlayanlar.

4.Sual cümləsinin strukturunu qoruyub saxlayanlar.Nümunə:

Qədir yenə də əyilib baxırdı. *Dərə, nə dərə!* (Mir Cəlal. I, s.28)

Dedi: ağrım hər ikisinin ürəyinə! İndi necə deyirlər, hər fırlıdaq kəndlinin başındadır, qardaş, yetən atını çapıdır.

-Baş pulu!

-Yer pulu!

-Əsgər pulu!

-Dinmə ver! (Mir Cəlal. SƏ, I, s.30)

Əmr mənalı nida cümlə: -Yeyin sür! (Mir Cəlal. SƏ, s.30)

Qədir çarğınının ucu ilə girdə kişinin ayagına toxunub, him elədi:

-Adam var!

-Nə danışırısan?

-Qaraltı (Mir Cəlal.SƏ, I, s.31)

Rəddetmə mənalı nida cümlə:

-İtil cəhənnəmə, tərəkəmə! (s.35)

Bəzən dialoqda sualın cavabı sual-nida cümləsindən ibarət olur, amma cümlə işlənmir:

_Bu ayrınmı kim qoyub bura?!

Nida cümləsi dialoq mətnində qeyri-müəyyən təktərkibli cümlədən ibarət olur. Məs.:

-Məni deməyiblər!

-Xeyr, sizi də deyiblər, çünki siz də adama bənzəyirsiniz! (2,s.35)

Yalvarış mənalı nida cümlələr: O, yerə sərilmiş halda qışqırır:
Qoymayın, it əlində ölürəm!...A dostlar! (2,s.36)

Z.Budaqova yazır ki, bunların ifadəsi üçün cümlədə xüsusi modal və nida sözləri işlədilir. Bundan başqa cümlə daha yüksək tonla tələffüz edilir. Nida cümlələri müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. Bu mənə çalarlıqlarının rəngarəngliyi cümlədə nidaların mənasından, həm də intonasiyanın səciyyəsinəndən doğur” (3, s.22)

“Nida cümləsi insanların dialoq boyu gərginliyini ifadə edir. Bu gərginliyə qorxu, qəzəb, şikayət, təəssüf, təəccüb və s. hissələr daxildir. Həmin emosiya və hissələr xüsusi modallar və nidalar vasitəsilə ifadə olunur” (3,s.31)

Müxtəlif nidaların iştirak etdiyi cümlələr:

1.”A” nidalı: _A bacı, kimdir bu yağdıran? (4.s.128);

2. ”Eh” nidalı. Ağrı, təəssüf, təlaş, iztirab, yorğunluq, qorxu, kədər və s. bildirir. -Eh, ay Zəmanə! Mən nə deyirəm, sən hara çəkirsən. (4, s.158)

3.”Heyf” nidalı: Bu nida dialoqun sadə cümlələrində təəccüb, həsrət mənasını ifadə edir. Məs.: Mahir: -Heyf, müşədən! (4,s.173);

4. “Vay” nidalı. “Vay, dədə, vay!” Əşi, axı mənimki də vacibdi. Sözləşmişik, girəvədi (4, s.185);

5.”Ura” nidalı: Metro lağımı başqa yerdən keçəcək. Qalırıq öz mənzilimizdə!

- Tez ol, tez ol! Kinoya gedirik.

6.Dialoqda təəccüb, həsrət bildiren nida cümləsi dodaqlanan saitin uzanması müşahidə olunur. Məs.: - Laçını şofer qoyurlar, əsgərlik də qurtarıb. - Bahoooo—veh! Laçına maşın vermək olar, ay evi tikilmişlər?!(5,s. 204)

7. Əmr mənası: “Bəs dəlinin üstünə belə gələrler? Bəs dəlidən qorxmazlar”. -M a r ş-ş-ş! Evə! (5,s.209);

8.Sevinc bildiren nida cümlələr. Məs.:

-Bah-bəh-bəh! -dedi və yerinə keçmək istəyərkən nizanin bir barmaq da uzanıb boğazına dirəndiyini gördü.

Alqış bildirənlər:

-Əhsən! Əhsən!- təkə tanış - dostları yox, indicə görənlər də alqışladılar (5,s.307).

Bədii dialoqlarda nida cümlələri intensiv işlənmə xüsusuyyətində malikdir.

Sözlərin, söz birləşmələrinin, hətta cümlələrin də təkrarı nida cümləsini yarada bilər. Strukturunda xitab, müraciət olunan cümlələrdə nidalıq əlaməti üstünlük təşkil edir

“Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində bəzən sual əvəzliyi ilə nida birlikdə iştirak edir. Nida cümləsinin tərkibində işlənen sual əvəzliyi özünün leksik-qrammatik funksiyasını itirərək, öz semantikasına görə emosional-qüvvətləndirici ədata yaxınlaşır” (5,s.159)

Təəssüf bildiren cümlələr: _ H ı m...nə idi, biz özümüz də o kişilərə nökrək (5, s.18);

Nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulur.- Başa düşdün də?-Başa düşdüm də? (5,s.24).

Dialoq mətnlərində mühüm sintaktik hadisə - transpozisiya müşahidə olunur. Transpozisiya məndə cümlələrin mövqeyinin dəyişməsidir. Yəni dialoq mətnlərində məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlə nida cümləsi rolunda çıxış edir.

Tədqiq olunan nida cümləsinin dialoq mətnlərində kommunikativ məqsədi digər sözlərdən fərqi fikri, düşüncəni, əmri, xahişi, istəyi güclü emosiya ilə, xüsusi nida intonasiyası ilə, eləcə də güclü, yüksək tonla səciyyələndirməsidir. Nidalıq əlaməti digər bir tərəfdən də sual əvəzliliklərinin, zərfin, modal sözlərin, nida və nida-zərflərin, adatların, ara sözlərin, intonasiya və təkrarların köməyi ilə ifadə olunur.

Nida cümləsinin kommunikativ funksiyası. Konstruktiv xüsusiyyətlər, sintaktik münasibətləri yaradır. Funksional tipologiya üçün vacib mənalər. Kommunikativ sintaksis problemlərini də həll etmiş olur

Nida cümlələrini modal sözlərin işləndiyi cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır.

Qırmızı maşın qəsəbəyə ayaq açdı. Nəhayət, tanış-biliş Laçının əlini sükada görməli idi.

Nəqli cümlə nida intonasiyasında dialoqlarda tələffüz oluna bilər, əvvəlki cümlə *transpozisiya* olunur. Nida cümləsinin formalaşmasında əvəzliyin rolu böyükdür. Sual və işarə əvəzlilikləri bu baxımdan çox fəaldır. Nida cümlənin tərkibində onlar əvvəlki funksiyalarını- işarəvilik və suallıq funksiyalarını itirirlər, qüvvətli intonasiya ilə tələffüz olunurlar. Əvəzlik-sözlər emosional təsdiq cümlələrini əmələ gətirir, həmçinin öz suallıq funksiyasını itirir, yüksək meydana çıxan əlaməti yaxın mənə ilə emosional- nida ədatı ilə yaxınlaşdırır.

Beləliklə, dialoq şəraitində nida cümləsinin yaranmasında intonasiya böyük rol oynayır. Nidalıq əsas vasitəyə bir vasitə kimi çevrilir. Yüksək, gərgin ton tembrin rəngini səciyyələndirir, söz güclü hissələrə ayrılır, emosiya-nida intonasiyası dəyişməni reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 656 s.
2. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1963, 114 s.
3. Cavadov Ə. Təktərkibli cümlə. "Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər", Bakı, 1963, 283 s.
4. Cavadov Ə.M. Təktərkibli cümlələrdə sözlərin sırası. Müasir Azərbaycan dili. III, sintaksis, Bakı, "Elm", 1981, 215 s.
5. Halliday M.A. Language as code and language as behaviour: A systemic-functional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue. Vol.:Language as semiotic. L 4 Dover (N.H.), Pinter., 1984, 236 s.
6. İsmayılova M. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017, 33 s.
7. Kazımov İsmayıl. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, Bakı, 2021, 264 s.
8. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 5 cild, Bakı, "Nurlan", 2008, s.321
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Ünsiyyət". 2000, 496 s.
10. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Elm", 2019, 608 s.
11. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 3 cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s. 422.

EXCLAMATORY SENTENCE IN DIALOGUE TEXTS (STRUCTURAL-SEMANTIC AND FUNCTIONAL-PRAGMATIC FEATURES)

Rugiyə Karakoch

BSU, Phd student

SUMMARY

Key words: Sentence, syntax, dialogue, replica, speech

Interrogative sentence has an important place and position in paradigmatic syntax. Such sentences have an important function, semantic-syntactic meaning. Evaluation semantics attracts more attention in this context. Exclamation sentences in dialogue texts can express both the speaker's emotional feelings and excitement, as well as his emotional-mental attitudes towards other people and things. Types of exclamation sentences: 1) interrogative sentences (those formed by substitution, "special question-pronoun nature"); 2) Speech participation 3) Intonation. In general, regardless of the purpose of the sentence, intonation is an important feature for every sentence. However, this feature is more prominent in exclamation sentences. Repetitions are often used in exclamatory sentences. These repetitions add a special emotionality to the dialogue. Exclamatory sentences in the dialogue basically become functional in the literary text.

ВОСКЛИЦАТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ДИАЛОГОВЫХ ТЕКСТАХ (СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ)

Ругия Каракоч

БГУ, докторант

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Предложение, синтаксис, диалог, реплика, речь
Вопросительное предложение занимает важное место и положение в парадигматическом синтаксисе. Такие предложения имеют важную

функцию, семантико-синтаксическое значение. В этом контексте большое внимание привлекает оценочная семантика. Восклицательные предложения в диалоговых текстах могут выразить как эмоциональные переживания и волнение говорящего, так и его эмоционально-психическое отношение к другим людям и вещам. Виды восклицательных предложений: 1) вопросительные (оформленные) путем замены «особый вопросительно-местоименный характер»); 2) Речевое участие 3) Интонация. Вообще, независимо от цели предложения, интонация является важным признаком каждого предложения, однако в восклицательных предложениях этот признак более выражен. В восклицательных предложениях часто используются повторы, которые придают диалогу особую эмоциональность. Восклицательные предложения в диалогах художественного текста в основном приобретают служебное значение.